

“แกงไต เห็นแน่ใจว่าเป็นคำเขมร เพราะคำไต นั้น ภาษาเขมรแปลว่า มือ จึงเปิดพจนานุกรมภาษาเขมรดู ได้คำ แปลไกลไปเป็น แกง ว่า ช่น ให้คำ ประกอบไว้เป็นตัวอย่าง มี แกงไผ่ ว่าช่นมือ ขนาดแกง ว่าไม่ประทัดของ ช่างเขียน...”¹⁷

บทความพิเศษ:

เนื่องในโอกาสครบ 150 ปีวันประสูติ

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

กับภาษาเขมร

ศานติ ภัคดีคำ

บทคัดย่อ

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์กับภาษาเขมร

สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ นอกจากจะทรงมีพระปรีชาด้านงานช่าง ศิลปะ และดนตรีแล้วยังทรงมีความรู้ความชำนาญในภาษาเขมรเป็นอย่างมาก ทั้งในแง่การตรวจงาน แปลภาษาเขมรมาเป็นภาษาไทยของผู้อื่น หรืองานพระนิพนธ์แปลจากภาษาเขมรของพระองค์โดยตรง ที่สำคัญคือ ”ลัทธิธรรมนิยมต่างๆ ภาคที่ 21 เรื่องพิธีราชาภิเษกสมเด็จพระมณีนวาศรี พระเจ้ากรุงกัมพูชา”

จากการที่ทรงมีผลงานเกี่ยวกับภาษาเขมรและการแปลเช่นนี้ ได้พบว่าทรงวางหลักเกณฑ์ในการแปลภาษาเขมรมาเป็นภาษาไทยอย่างน่าสนใจ คือการถอดถ่ายอักษรจากเขมรมาเป็นไทย แล้วเลือกแปลเฉพาะศัพท์ที่ไม่มีในภาษาไทย ผลคือทรงมีพระวินิจฉัยว่าภาษาเขมรกับภาษาไทยนั้นมีความใกล้เคียงกันมากในด้านไวยากรณ์ คำศัพท์ร่วมและคำยืมจากภาษาบาลีสันสกฤต

นอกจากนี้ข้อพระวินิจฉัยเกี่ยวกับภาษาเขมรที่ปรากฏในภาษาไทยยังทำให้ทราบถึงรากเหง้าของศัพท์บางคำที่มาจากภาษาเขมรมากกว่าเป็นคำไทยดั้งเดิม ซึ่งบางคำได้กลายความหมายไปแล้ว และก็ยังได้ทรงวิเคราะห์ถึงที่มาที่ไปอย่างน่าสนใจตามหลักนิรุกติศาสตร์และภาษาศาสตร์

คำสำคัญ : ภาษาเขมร

Abstract

Prince Naris and His Talent in Khmer Language

Prince Naris was renowned for his artistic talents in fine arts and music. Not widely known, he also had high level of skills and competence in the Khmer language, especially in translation. His translation expertise was evident in his ability to edit other people's Khmer writing into Thai or his own translation work from Khmer into Thai. The most important work is, "Traditions and Customs, Chapter 21, the Coronation of Somdej Phra Monivong, King of Cambodia".

His work and his talents have guided the translation of Khmer into Thai, using the transliteration approach. His studies of the influence of Khmer language in Thai language reveal that some Thai words have Khmer roots.

Although the meaning of some words has been changed, his analysis based on etymology and linguistics made a great contribution to later works.

Keywords: Khmer language

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ กับภาษาเขมร

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ศานติ ภัคดีคำ*

Santi Pakdeekham

บทนำ

เมื่อกล่าวถึงพระนามของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ชาวไทยส่วนใหญ่คงระลึกถึงพระองค์ในฐานะ “นายช่างใหญ่แห่งกรุงสยาม” และคิดถึงผลงานของพระองค์ในด้านงานศิลปะหรืองานช่างเป็นส่วนใหญ่ เช่น งานจิตรกรรมและสถาปัตยกรรม บางท่านอาจจะระลึกถึงพระองค์ในฐานะที่ทรงเป็นผู้นิพนธ์บทละครดึกดำบรรพ์ เปิดทางให้กับการสร้างสรรค์ทางด้านวรรณคดีและนาฏดุริยางคศิลป์

แต่นอกจากผลงานเหล่านั้นแล้ว สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ยังทรงเป็นผู้เชี่ยวชาญด้านภาษาเขมรของไทยพระองค์หนึ่ง ด้วยเหตุที่ได้เคยทรงศึกษาภาษาเขมรด้วยพระองค์เองจนทรงอ่านและแปลภาษาเขมรได้

ดังปรากฏว่าทรงถอดพระราชกำหนดกรุงกัมพูชา เรื่องพิธีราชาภิเษก สมเด็จพระมณเฑียรวงศ์ พระเจ้ากรุงกัมพูชา จากภาษาเขมรมาเป็นภาษาไทย นอกจากนี้ยังทรงมีความรู้ในด้านภาษาเขมรถึงขั้นที่ทรงสามารถวิเคราะห์ภาษาเขมรในเชิงนิรุกติศาสตร์ ดังปรากฏในหนังสือ

---

* อาจารย์ประจำสาขาวิชาภาษาเขมร ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ศาสน์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เป็นต้น แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าไม่ค่อยมีการศึกษาผลงานของพระองค์ในด้านนี้มากนัก

บทความเรื่องนี้จึงเป็นความพยายามของผู้เขียน ในการศึกษาวิเคราะห์พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับภาษาและวรรณกรรมเขมร ว่าทรงมีพระนิพนธ์และทรงศึกษาในมุมมองใดบ้าง เพื่อแสดงถึงพระปรีชาสามารถของพระองค์ในด้านภาษาและวรรณกรรมเขมรให้เป็นที่รู้จักมากขึ้น

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ กับการศึกษาภาษาเขมร

จากการศึกษาพระประวัติของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ไม่ปรากฏหลักฐานที่แน่ชัดว่าทรงศึกษาภาษาเขมรเมื่อใดสันนิษฐานว่าทรงศึกษาด้วยพระองค์เอง

ดังได้ทรงพระนิพนธ์เล่าถึงเรื่องการศึกษาภาษาเขมรไว้ในลายพระหัตถ์ถวายเป็นสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 14 กันยายน พ.ศ. 2478 มีความตอนหนึ่งว่า

“...เกล้ากระหม่อมจำได้ว่าเคยกราบทูลถามฝ่าพระบาท
ครั้งหนึ่ง แต่นานมาแล้ว ว่ามอญกับเขมรนั้น รู้สึกว่าเป็น
ภาษาเดียวกัน โดยได้ชุกชนเรียนหนังสือมอญหนังสือเขมร
พบอักษรวิธีเหมือนกัน...”¹

¹ นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา และสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ **ศาสน์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เล่ม 6** (พระนคร: ศรีสภา, 2504), 36.

อย่างไรก็ตามแม้จะไม่ปรากฏหลักฐานว่า ทรงศึกษาภาษาเขมรกับใครเมื่อใด แต่จากการศึกษาพบว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงมีความรู้ในด้านภาษาเขมรเป็นอย่างดี งานพระนิพนธ์ของพระองค์ที่เกี่ยวข้องกับภาษาเขมร สามารถจัดแบ่งออกได้เป็น 3 ประเภทใหญ่ๆ คือ การตรวจสอบงานแปลภาษาเขมร พระนิพนธ์แปล และพระนิพนธ์ที่เกี่ยวกับการศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับภาษาเขมร ดังนี้

1. การตรวจสอบงานแปลภาษาเขมร

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ นอกจากจะทรงเป็น “นายช่างใหญ่แห่งกรุงสยาม” แล้ว ยังทรงเป็นที่รู้จักกันในหมู่พระบรมวงศานุวงศ์ในเวลานั้นว่าทรงรู้ภาษาเขมรดี ดังนั้นเมื่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพโปรดให้นายฉ่ำ ทองคำวรรณ แปลพระราชกำหนดกรุงกัมพูชา เรื่องการพระศพสมเด็จพระศรีสวสดี พระเจ้ากรุงกัมพูชา เพื่อพิมพ์ในงานศพ หม่อมเจ้าชายทรงวุฒิมภาพ และหม่อมเจ้าหญิงบันดาล สวสดี เมื่อ ปีมะโรง พ.ศ. 2471 นั้นจึงทูลขอให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงตรวจเพราะเห็นว่าทรงทราบภาษาเขมรมาก

ดังความตอนหนึ่งในคำนำหนังสือ “ลัทธิธรรมนิยมต่างๆ ภาคที่ 21 เรื่องพิธีราชาภิเษกสมเด็จพระมณีนวรงค์ พระเจ้ากรุงกัมพูชา” ว่า

“...การแปลต้นฉบับภาษาเขมรเป็นภาษาไทย นั้น เดิมเมื่อครั้งข้าพเจ้าจะพิมพ์เรื่องงานพระศพสมเด็จพระศรีสวสดีฯ ได้ให้นายฉ่ำ ทองคำวรรณ เปรียญ ผู้ช่วยบรรณารักษ์ในหอพระสมุดวชิรญาณเป็นผู้แปล แล้วทูลขอให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงตรวจ ด้วยเห็นว่าเอาพระทัยใส่ทรงศึกษาทราบภาษา

เขมรอยู่มาก สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศฯ ไม่โปรดสำนวนที่
แปลภาษาเขมรอย่างเช่น แปลภาษาฝรั่งเศสหรือภาษาจีน ดำรัส
ว่า ภาษาเขมรกับภาษาไทยใกล้เคียง ผิดกับภาษาอื่น ด้วยใช้
ภาษาบาลีและสันสกฤตแทรกแซงอย่างเดียวกัน และมีศัพท์
ภาษาเขมรที่ไทยเอามาใช้เป็นภาษาไทยก็มาก ศัพท์ภาษา
ไทยที่เขมรเอาไปใช้เป็นภาษาเขมรก็มีไม่น้อย ทั้งวิธีเรียง
คำเป็นประโยคก็เป็นอย่างเดียวกันการแปลหนังสือภาษา
เขมรควรจะ “ถอด” เป็นภาษาไทย คือเป็นแต่เขียนแปลงตัว
อักษรเขมรเป็นอักษรไทย แล้วเลือกแปลแต่ศัพท์ภาษาเขมร
ที่ไทยเราไม่คุ้นออกเป็นภาษาไทยคงศัพท์เขมรที่ไทยเราคุ้น
กับทั้งประโยคความไว้อย่างเดิมทั้งหมด ก็จะเป็นประโยชน์
สำหรับนักเรียนเทียบทานให้รู้ว่าภาษาเขมรกับภาษาไทย
ใกล้เคียงเพียงใด ทรงเสียดายด้วยครั้งนั้นมีเวลาน้อยนัก มิ
ฉะนั้นก็จะทรง “ถอด” ประทานเอง...”²

พระนิพนธ์คํานำของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็น
หลักฐานว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ได้เคยตรวจสอบ
คำแปลหนังสือพระราชกำหนดกรุงกัมพูชา เรื่องการพระศพลสมเด็จพระ
ศรีสวัสดิ์ พระเจ้ากรุงกัมพูชา แสดงให้เห็นว่าทรงมีความรู้ภาษาเขมร
อย่างดี จนสามารถตรวจสอบความถูกต้องในการแปลภาษาเขมรเป็น
ภาษาไทยได้

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, **ลัทธิธรรมนิยม**
ต่างๆ ภาคที่ 21 (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472), ข-ค.

2. งานพระนิพนธ์แปล

ด้วยเหตุนี้เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมารฯ ทรงพิมพ์หนังสือ “ลัทธิธรรมนิยมต่างๆ ภาคที่ 21 เรื่องพิธีราชาภิเษกสมเด็จพระมณีนวาศ พระเจ้ากรุงกัมพูชา” เพื่อทรงพิมพ์แจกเป็นของขวัญของสนองคุณผู้วัดน้ำสงกรานต์ พ.ศ. 2472 สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์จึงทรงแปลถอดจากภาษาเขมรถวาย ดังปรากฏคำอธิบายเกี่ยวกับการแปลหนังสือเรื่องนี้ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมารฯ ว่า

“...ด้วยเหตุดังกล่าวมาเมื่อจะแปลหนังสือเรื่องราชาภิเษกอีก คราวนี้ข้าพเจ้าทูลให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศฯ ทรงทราบ ก็โปรดรับทรงแปลถอดประทานเองแต่ต้นจนปลาย ดังปรากฏอยู่ในสมุดเล่มนี้ เป็นอันสำเร็จได้ด้วยพระเมตตาและพระอุตสาหะของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ ซึ่งข้าพเจ้ารู้สึกขอบพระคุณเป็นอย่างยิ่ง

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ประทานพระกระแสทรงปรารภมาให้ข้าพเจ้าวินิจฉัยในบางข้อ คือข้อหนึ่งว่าศัพท์เขมรที่ทรงคงไว้ นั้น บางทีนักเรียนในสมัยนี้ไม่ได้เรียนรู้อยู่มาก เพราะเลิกใช้หนังสือจินตามุนีเป็นตำราเรียนมาเสียช้านานแล้ว ถึงกระนั้นก็ดี ศัพท์เขมรหรือที่เรียกกันมาแต่ก่อนว่า กัมพูชภาค” ก็มีอยู่ในโคลงฉันท์กาพย์กลอนภาษาไทยอ่านพบเนื่องๆ จะคงไว้หรือถ้าข้าพเจ้าเห็นว่าจะลำบากแก่ผู้อ่านเกินไปจะให้แปลเป็นคำไทยเช่นใช้ในปัจจุบันก็ตาม แต่จะเห็นควร ข้อนี้ข้าพเจ้าเห็นว่าศัพท์ที่เข้าใจยากก็ได้ทรงทำอธิบายหมายเลขไว้แล้ว ศัพท์เขมรที่ไม่มีอธิบายหมายเลข

ดูก็มักพบเห็นในหนังสือไทย แม้จนบทกลอนที่แต่งทุกวันนี้ บ่อย ๆ จะไม่ลำบากแก่ผู้อ่านเท่าใดนัก เอาไว้อย่างเดิมจะเป็น ประโยชน์นี้ให้ความรู้ดีกว่าแก้ไขเสีย จึงได้คงไว้หมดทุกแห่ง...³

นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ยังได้ทรง ปรีक्षाกับผู้รู้ภาษาเขมรหลายคน เพื่อตรวจสอบหนังสือฉบับแปลเล่มนี้ ให้มีความสมบูรณ์ถูกต้อง ดังปรากฏในพระนิพนธ์คำนำของสมเด็จพระ ยะยาดำรงราชานุภาพว่า

“...อีกข้อหนึ่งทรงพระวิตกอยู่ที่ลงพระนามพระองค์ ท่านว่าเป็นผู้แปลนั้น ใครจะให้ปรากฏความจริงว่าได้ทรงหาหรือ ผู้อื่นด้วยหลายคน เป็นต้นว่า พระองค์หญิงมาลิกา กุรงกัมพูชา และศาสตราจารย์ ยอช เซเดส์ กับทั้งนายเยาว์ เปรียญ นายฉ่ำ เปรียญ พนักงานในราชบัณฑิตยสภาก็ได้ช่วยหาอธิบายถวายเป็น หลายแห่ง...”⁴

ดังปรากฏหลักฐานว่า เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงแปลหนังสือพระราชพิธีบุญราชาภิเษกของพระเจ้ามณีนวรัตน์ ได้ส่งไปประทานพระพิณิจวรรณาการ ขอให้ช่วยให้เปรียญผู้เชี่ยวชาญ ภาษาเขมรที่หอพระสมุดฯ ตรวจสอบผลงานนั้น พระพิณิจวรรณาการกราบทูล มาเมื่อวันที่ 3 พฤศจิกายน พ.ศ. 2471 มีข้อความว่า

³ เรื่องเดียวกัน, ข.

⁴ เรื่องเดียวกัน, ข.

“ข้าพระพุทธเจ้าได้ถวายต้นหนังสือพระราชพิธีบุญ
ราชาภิเษก กับร่างถอดและที่ยึกใหม่มาพร้อมทั้งหนังสือนี้
เพื่อได้ทรงพิจารณายิ่งขึ้นไป ข้าพระพุทธเจ้าได้คัดสำเนาไว้
ด้วย 1 ฉบับ การแก้ไขคราวนี้พวกเบรียญเขมรทำอยู่คำเดียวที่
พระนาม มุนีวงศ์ ว่าขีดข้างล่างนั้นไม่ใช่สระอุ เป็นขีดบังคับไม้
ให้อ่านเป็น โม เท่านั้น ข้าพระพุทธเจ้าจึงให้คัดเป็นมณี คิดด้วย
เกล้าฯ ว่า ถ้าเช่นนั้นแล้วควรเป็น มณี เสียทีเดียวจะดี

หนังสือเรื่องนี้ในกรมพระดำรงฯ รับสั่งว่าจะทรงพิมพ์
ประทานสงกรานต์ปีใหม่ และนัยว่าจะให้พวกเบรียญเขมรทำ
อภิธานคำยาก ๆ ที่ไทยกับเขมรตรงกัน แต่ไทยมักใช้นำพวก
โคลงฉันท ห่างตาสามัญชน เช่นคำ ไถง แข เกิด ฉนำ เป็นต้น
เมื่อได้ทำกันลงไปอย่างไรแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าจะถวายมาทอด
พระเนตรครั้งหลัง...”⁵

3. การ “ถอด” ภาษาเขมรเป็นภาษาไทย

ตามพระมติสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

ดังได้กล่าวไปแล้วว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
ไม่โปรดการแปลแบบแปลหนังสือภาษาอังกฤษ เนื่องจากทรงเห็นว่า

“ภาษาเขมรกับภาษาไทยใกล้เคียงกัน ผิดกับภาษาอื่น ด้วย
ใช้ภาษาบาลีและสันสกฤตแทรกแซงอย่างเดียวกัน และมีศัพท์
ภาษาเขมรที่ไทยเอามาใช้เป็นภาษาไทยก็มาก ศัพท์ภาษาไทย

⁵ บันทึกเรื่องความรู้ต่างๆ เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: บริษัทโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, 2521), 31-32.

ที่เขมรเอาไปใช้เป็นภาษาเขมรก็มีไม่น้อย ทั้งวิธีเรียงคำเป็นประโยคก็เป็นอย่างเดียวกันการแปลหนังสือภาษาเขมรควรจะ “ถอด” เป็นภาษาไทย คือเป็นแต่เขียนแปลงตัวอักษรเขมรเป็นอักษรไทย แล้วเลือกแปลแต่ศัพท์ภาษาเขมรที่ไทยเราคุ้นกับทั้งประโยคความไว้อย่างเดิมทั้งหมด ก็จะเป็นประโยชน์สำหรับนักเรียนเทียบทานให้รู้ว่าภาษาเขมรกับภาษาไทยใกล้เคียงกันเพียงใด⁶

ลักษณะการ “ถอด” ภาษาเขมรเป็นภาษาไทย ตามพระมติของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ มีลักษณะวิธีการที่คล้ายกับการปริวรรต (Transliteration) หรือการถ่ายถอดตัวอักษร ผสมกับการแปลตรงตัว หรือ แปลตามตัวอักษร (Literal translation) ในทฤษฎีการแปลปัจจุบัน ซึ่งเป็นการแปลโดยพยายามคงความหมายท่วงทำนอง รูปแบบ และโครงสร้างของต้นฉบับไว้มากที่สุด มุ่งความถูกต้องครบถ้วนและความแม่นยำแน่นอนของต้นฉบับเป็นสำคัญ ไม่นิยมตัดทอนหรือแต่งเติมคำหรือข้อความใดๆ ทั้งสิ้น มักใช้ในการแปลเพื่อวัตถุประสงค์เฉพาะอย่าง⁷

อย่างไรก็ตามลักษณะการแปลถอดมีลักษณะที่ต่างออกไป เนื่องจากเป็นการมุ่งเน้นการถ่ายถอดหรือปริวรรตอักษรเขมรเป็นอักษรไทย และเลือกแปลเฉพาะศัพท์ที่ใช้ต่างกันเท่านั้น ลักษณะการแปลเช่นนี้เหมาะกับภาษาที่มีความใกล้เคียงกันทั้งด้านภาษาและไวยากรณ์ เช่น

⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, **ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาคที่ 21**, ข.

⁷ ดวงดา สุพล, **ทฤษฎีและกลวิธีการแปล** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541), 12.

ภาษาไทย-ภาษาเขมร ภาษาไทย-ลาว เป็นต้น

วิธีการแปลถอดวรรณคดีเขมรเป็นภาษาไทย ปรากฏหลักฐานอย่างน้อยตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา สืบมาจนถึงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ เช่น คำฉันท์ดุขฎฐิสังเวยกล่อมช้าง ของขุนเทพกวี^๘ สมัยกรุงศรีอยุธยา หรือคำพากย์รามเกียรติ์ภาษาเขมร ที่น่าจะแปลสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ปรากฏวิธีการที่คล้ายกัน คือ เป็นการถ่ายถอดอักษรเขมรเป็นไทยแล้วเลือกแปลศัพท์เฉพาะที่ต่างจากภาษาไทย^๙ ที่อาจกล่าวได้ว่ามีลักษณะวิธีการคล้ายกับพระมติของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

ดังนั้นจึงถือได้ว่าวิธีการแปลภาษาเขมรเป็นภาษาไทยที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เป็นวิธีการที่สืบทอดหรือเป็นวิธีเดียวกับที่เคยใช้แปลวรรณคดีเขมรเป็นไทยในสมัยอยุธยาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์นั่นเอง ดังตัวอย่างพระนิพนธ์แปล “ถอด” เรื่องพิริราชาภิเษกสมเด็จพระมณีนวศ์ พระเจ้ากรุงกัมพูชา

*“พระบาทสมเด็จพระศรีสุวัถ์ถัมณีนวศ์ จอมจักรพงศ
หริราชปรมินทรภูวนัยไกรแก้วฟ้าสุราลัย พระเจ้ากรุงกัมพูชา
ธิบตี เป็นเจ้าชีวิตเลอหัว*

^๘ โปรดดู ศานติ ภักดีคำ, “ดุขฎฐิสังเวยกล่อมช้าง” ของขุนเทพกวี: มุมมองภาษาและวรรณคดีเขมร,” *ตำรงวิชาการ* ฉบับที่ 3 ฉบับที่ 5 (มกราคม – มิถุนายน, 2547), 111–127.

^๙ โปรดดู ศานติ ภักดีคำ, “ภูมิปัญญาไทยในการถ่ายถอดวรรณคดีเขมรเป็นอักษรไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น: กรณีศึกษาจากคำพากย์รามเกียรติ์ภาษาเขมร ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ,” *หนังสือที่ระลึกวันสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี 22 พฤศจิกายน 2545* (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2545), 147–159.

พระองค์เป็นพระราชบุตรแรก แห่งพระบาทสมเด็จพระศรีสุวัถ์ดิจอมจักรพงศ พระเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดี กับสมเด็จพระวรวราชินีบรมบพิตร พระนาม (วณ) ทรงประสูติในกรุงพนมเปญ กรุงกัมพูชาธิบดี เนืองจันทร์ 10 เกิด แขนบสถ์ ให้นำชวดอัฐรสก พระพุทธศักราช 2420 มหาศักราช 1798 จุลศักราช 1238 ต้องกันกับไถงเขย้งวีเยร ให้นำบรัง 1875...”

จากข้อความที่ยกมาแสดงให้เห็นว่า การแปลถอดภาษาเขมร เป็นวิธีการแปลภาษาเขมร-ไทยวิธีหนึ่งที่สามารถนำมาใช้ได้ ดังสามารถวิเคราะห์จำแนกวิธีการแปลลักษณะนี้ออกได้เป็น 4 วิธี คือ

1. การปริวรรตภาษาเขมรโดยปรับให้อักษรวิธีตรงกับคำที่เื้อในภาษาไทย โดยการปริวรรตภาษาเขมรเป็นภาษาไทย โดยเลือกใช้ตามอักษรวิธีในภาษาไทย เช่น คำว่า “เกิด” ในภาษาเขมร ปริวรรตโดยปรับอักษรวิธีให้เป็นภาษาไทยเป็น “เกิด” คำว่า “เล็ (เลอ)” ปริวรรตโดยปรับอักษรวิธีให้เป็นภาษาไทยเป็น “เลอ”

2. การปริวรรตโดยคงรูปเขียนในภาษาเขมรไว้ วิธีการนี้ใช้กับคำที่ภาษาเขมรกับภาษาไทยมีรูปแบบการเขียนเดียวกัน และความหมายเดียวกัน เช่น คำว่า “เนา” “ไถง” “ฉนำ” คงไว้เนื่องจากเป็นคำที่ใช้ตรงกับภาษาไทย

3. เลือกแปลเฉพาะศัพท์คำที่ไม่ตรงกับในภาษาไทย วิธีการนี้ใช้กับคำศัพท์ภาษาเขมรที่ไม่มีใช้ในภาษาไทย หรือ มีความหมายแตกต่างกัน เช่น “แห่ง” แปลจากคำว่า “ไน” ในภาษาเขมร ซึ่งแปลว่า “ของ, แห่ง” คำว่า “เป็น” แปลจากคำว่า “ซา (เจีย)” ในภาษาเขมรซึ่งแปลว่า “เป็น, ดี”

4. คำภาษาบาลีสันสกฤตปริวรรตปรับเป็นรูปเขียนที่ใช้ในภาษาไทย วิธีการนี้เป็นการปริวรรตคำภาษาบาลีสันสกฤตตามอักษรวิธีในภาษาเขมร มาเป็นอักษรวิธีที่ใช้ในภาษาไทย เช่น คำว่า “ปรมินทร” ปริวรรตจากในภาษาเขมรที่ใช้ว่า “ปรมินุทร” “ภูวนัย” ปริวรรตจากคำว่า “ภูวโนธ” ซึ่งเป็นคำภาษาบาลีสันสกฤตในภาษาเขมร เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้การแปล “ถอด” ตามพระมติของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ จึงเป็นการแปลที่สามารถรักษาอรรถรสและความถูกต้องของภาษาเขมรได้มาก และมีความใกล้เคียงกับภาษาเดิม ทั้งยังแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างภาษาเขมร-ภาษาไทยได้เป็นอย่างดีอีกด้วย

4. พระมติเกี่ยวกับภาษาเขมรในภาษาไทย

นอกจากสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์จะทรงทราบภาษาเขมรดีถึงกับแปลถอดภาษาเขมรเป็นภาษาไทยและทรงสามารถตรวจแก้การแปลภาษาเขมรเป็นภาษาไทยได้แล้ว สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ยังทรงศึกษาเกี่ยวกับภาษาเขมรในภาษาไทย และได้ทรงมีลายพระหัตถ์ถึงสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ พระยาอนุমানราชชน ในเรื่องนี้หลายครั้งได้แก่

1. ลักษณะการออกเสียงภาษาเขมรที่ไม่ตรงรูปเขียน ในประเด็นนี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ได้ทรงอธิบายพระยาอนุমানราชชนไว้ในลายพระหัตถ์ถึงวันที่ 6 กรกฎาคม พ.ศ. 2481 ว่า

“...ภาษาเขมรนั้นเจ็บปวดมาก หนังสือของเขาเราอ่านเข้าใจมาก แต่ไปฟังพูดเกือบไม่เข้าใจสักคำเดียว ด้วยออกเสียงผิดกัน เช่น บอกค่านางมาแล้วนั้น ถ้าไปได้ยินชื่ออะไร

ของเขาเข้า ขอให้เขาเขียนหนังสือให้ดูเป็นดี ลางทีเราก็ตีใจ
ได้...”¹⁰

2. เสียงสระในภาษาเขมร ในลายพระหัตถ์ฉบับเดียวกัน สมเด็จพระ
เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ได้ทรงอธิบายเกี่ยวกับการใส่เครื่องหมาย
สระ อู ในภาษาเขมรไว้ด้วย ว่า

“เรื่องภาษาเขมร ซึ่งท่านยกตัวอย่างที่ใช้สระอุ่นั้น
มีเรื่องอันเกี่ยวข้องกับเรื่องสระอุ่นี้อยู่อีก ซึ่งฉันจะเก็บมาเล่าให้
ท่านฟัง สมเด็จพระเจ้าศรีสวัสดิ์เธอไปเที่ยวเมืองเขมรกลับมา
เธอมาเล่าให้ฟังว่าพระเจ้าศรีสวัสดิ์ทำการต้อนรับ มีละคอน
ให้ดู ในโปรแกรมลงชื่อเธอเขียนว่า กรุม เธอก็รำคาญใจ จึง
ปรารภแก่เจ้าเขมรซึ่งนั่งอยู่ใกล้ๆ กัน ว่าทำไมต้องใส่ติน อู เจ้า
เขมรนั้นทูลตอบว่า ถ้าไม่ใส่ก็ไม่เป็น กรม ตามคำนี้ฉันก็เข้าใจ
ถ้าหากเขียน กรม เขมรจะต้องอ่านว่า กรอม ถ้าเขียน กรุม จะ
ใกล้กับ กรม มากกว่า...”¹¹

ส่วนสระออ ได้ทรงอธิบายไว้ในลายพระหัตถ์ถึงวันที่ 18 กรกฎาคม
ว่า

“ในวิธีใช้อักษรของเขมร สระออ ซึ่งเขียนด้วยตัว อ
ประกอบอย่างเรานี้ไม่มีทีเดียว พยัญชนที่อ่านว่า กอ เช่น ก
เมื่อเอาตัว น สกดเข้า เช่น กน เขาอ่านว่ากอน เมื่อถึงตัว ค ซึ่ง
อ่านว่า โก เมื่อใส่ตัว น สกดเป็น คน เข้า เขาจึงอ่านว่า กน

¹⁰ บันทึกความรู้เรื่องต่างๆ เล่ม 2, 132.

¹¹ เรื่องเดียวกัน, 131.

จะให้ตัวอย่างคำที่ลึกลับ เช่น พระกร เขมรอ่านว่า เปรียะกอ ตัว ร เขาไม่อ่านไม่สกต เราก็เห็นจะเอาอย่างเขมรมาเขียน แต่ อ่านไปเสียเปน พระกอน ยังเห็นรูปเปนเสียงเขมรออยู่ หาก เขียนตามภาษาบาลี ควรจะอ่านว่า กะระ...”¹²

3. ไวยากรณ์ภาษาเขมร สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ได้ทรงอธิบายเกี่ยวกับไวยากรณ์ภาษาเขมรว่า

“...ภาษาเขมรจะมีไวยากรณ์หรือไม่ฉันไม่ทราบ แต่ เข้าใจว่าไม่มี มีอ่านสลับซับซ้อนมาก เช่น ตัว บ ลางคำก็อ่าน เปนเสียง บ บางคำก็อ่านเปนเสียง ป สระที่ประกอบอยู่ติดตัว ก็ไม่แน่ ลางทีก็เป็นสระ ออ ลางทีก็เป็นสระอะ...”¹³

4. การอธิบายที่มาของคำเขมรในภาษาไทย สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ได้ทรงอธิบายเกี่ยวกับหลักในการยืมคำเขมรมาใช้ในภาษาไทยที่น่าสนใจหลายอย่าง เช่น ในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างภาษาเขมรกับภาษาไทย สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงอธิบายว่า

“...ตามที่สอบคำ เจริญ ได้ความว่าเขมรเขียนสกต น นั้นถูกแล้ว ทางเรากับทางเขมรใช้ตัวผิดกันมีถมไป เช่น ไปรด เราสกตด้วย ด แต่ทางเขมรเขาเขียนสกตด้วยตัว ส สำคัญ เรา สกต ญ ทางเขมรสกต ล ที่ผิดกันไป เข้าใจว่าเพราะการใช้ตัว

¹² เรื่องเดียวกัน, 139.

¹³ เรื่องเดียวกัน.

มาแต่ก่อนไม่เป็นแบบ เขมรกับเราต่างก็เอาคำแต่ละฝ่ายไปใช้ มีคำพ้องกันมาก ไม่ใช่ที่เราจำเอาคำเขมรมาใช้แต่ฝ่ายเดียว ทั้งนี้ก็เป็นธรรมดาที่บ้านเมืองอยู่ใกล้กัน ศาสตราจารย์เซเดส์ ซึ่งเป็นผู้รู้ทั้งสองภาษา เคยบอกว่า คำที่เดิมเป็นคำเขมรแล้ว ไทยเอามาใช้ แต่ออกเสียงเพี้ยนไป เขียนก็เพี้ยนไปด้วย ชั่ว ความหมายก็ต่างกันไป เขมรเข้าใจว่าเป็นคำไทย จำเอาไปใช้ แต่ที่แท้เป็นคำเขมรนั่นเอง ศาสตราจารย์เซเดส์ว่าจับได้หลาย คำ ได้จุดไว้มากแล้ว...”¹⁴

สำหรับเรื่องกรอิมคำแผลงภาษาเขมรมาใช้ในภาษาไทยนั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงอธิบายว่า

“...ที่ในภาษาเขมรมีคำอยู่ทั้งคำยัด คำย่น เช่น เปรอ บำเรอ สคัล สำคัล แต่หลุดเข้ามาสู่ภาษาไทยแต่ บำเรอ สำคัล (เราเขียน สำคัญ) เพียงขอนเดียว เห็นได้ดี ๆ ว่าไม่ใช่ของ เรา...”¹⁵

นอกจากนี้ยังทรงสันนิษฐานถึงที่มาของคำไทยที่มาจากภาษาเขมรไว้หลายคำ ในที่นี้จะยกมาเป็นตัวอย่างเพียงบางคำ ดังเช่น

“**บ้ำบัต**” คำนี้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ได้ทรงอธิบายไว้ว่า

¹⁴ บันทึกความรู้เรื่องต่างๆ เล่ม 4 (กรุงเทพฯ: บริษัท สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, 2521), 14.

¹⁵ บันทึกความรู้เรื่องต่างๆ เล่ม 2, 109.

“คำ บำบัด ซึ่งท่านสงสัย ฉันรู้มาจากภาษาเขมรว่า บัด แปลว่าหาย เหมือนหนึ่งชื่อเมือง บัดตัมบอง (ซึ่งเราเรียกว่า พัดตะบัง หรือ พระตะบอง นั้น) เขาแปลว่าไม้เท้าหาย ว่ามี นิทาน (เห็นจะเป็นเรื่องเดียวกับพระยาโคตรบอง) ถ้ายึดเอาคำ นั้นเป็นหลัก บำบัด (ซึ่งควรจะเป็น บัมบัด) ก็แปลว่าทำให้หาย บัง บัญ บัน บัม ซึ่งเขมรใช้นำคำต่าง ๆ อยู่ ฉันแปลว่า ทำให้ เช่น บังคับ ทำให้คับ บันดาล ทำให้เป็น เห็นว่าเหมาะดีกว่าจะ ไปแปลอย่างอื่น บัง บัญ บัน บัม ก็ได้กับ บั แม้เขียน บำบัด ก็ ไม่ผิด เห็นจะไม่ได้ยึดจาก บัด”¹⁶

“แกงไต” สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ได้ทรง อธิบายไว้ว่า

“แกงไต เห็นแน่ใจว่าเป็นคำเขมร เพราะคำไต นั้น ภาษาเขมรแปลว่ามี จึงเปิดพจนานุกรมภาษาเขมรรู้ ได้คำ แปลไกลไปเป็น แกง ว่า ช่น ให้คำประกอบไว้เป็นตัวอย่าง มี แกงไผ่ ว่าช่นมี ขนาดแกง ว่าไม่ประทัดของช่างเขียน...”¹⁷

“สมอ” สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ได้ทรง อธิบายไว้ว่า

“คำ สมอ คิดว่าเป็น ถมอ เทียบกับคำสมอทอดเรือ ก็ คือเอาก้อนหินมาผูกเชือกโยนลงไปใต้น้ำ คำ สมอ นั้นเห็น

¹⁶ เรื่องเดียวกัน, 126.

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, 140.

เปนแน่นอนว่า ถมอ ซึ่งเขมรหมายความว่าหิน สมอราย ควร
จะแปลว่า หินราย สมอแครง ควรจะแปลว่าหินย้อย...”¹⁸

“เดิน” คำนี้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ได้ทรง
อธิบายไว้ว่า

“เราเขียน เดิน เปน เดิร กันก็มี แต่เขมรเขาเขียน เฎิร
ในพจนานุกรมเขมรเขียน ฎ ทับ ด ปนกัน ที่ทำเช่นนั้นลงที่
จะเป็นด้วย ด อ่านเปน ดอ ก็ได้ ตอ ก็ได้ คำ ย่าง ฉันก็พบใน
หนังสือเขมร แต่จะเป็นคำเขมรหรือคำไทยไม่ทราบ ฉันอยาก
จะตัดสินใจว่า เดิน หรือ เดิร เปนคำเขมร แต่ไม่กล้าพูดเพราะมี
คนโกรธ เปนว่าคำใดซึ่งเราใช้จะเป็นภาษาอื่นไม่ได้ ถือไปทาง
เกียรติยศ ฉันจึงระวังตัว ท่านพูดฉันจึงพูด...”¹⁹

จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงมี
ความรู้ภาษาเขมรเป็นอย่างดี นอกจากนี้ยังทรงสามารถนำมาวิเคราะห์
เปรียบเทียบในเชิงภาษาศาสตร์กับภาษาไทย เพื่ออธิบายที่มาของคำยืม
ภาษาเขมรในภาษาไทยได้อย่างชัดเจนอีกด้วย แม้ว่าจะมิได้เคยทรงศึกษา
ในด้านนิรุกติศาสตร์โดยตรงก็ตาม

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, 141.

¹⁹ บันทึกความรู้เรื่องต่างๆ เล่ม 5 (กรุงเทพฯ: บริษัท สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช
จำกัด, 2521), 63.

บทสรุป

จากที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์นอกจากทรงพระปรีชาในด้านต่าง ๆ หลายด้านโดยเฉพาะในด้านงานช่างแล้ว พระองค์ยังทรงเชี่ยวชาญในด้านอักษรศาสตร์ที่หลากหลายทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ โดยเฉพาะภาษาเขมรนั้นทรงมีความรู้ถึงขั้นสามารถตรวจสอบต้นฉบับแปลหนังสือภาษาเขมรได้

ในด้านพระนิพนธ์แปลภาษาเขมรเรื่องลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ ภาคที่ 21 เรื่องพิริราชาภิเษกสมเด็จพระมณีนวศ์ พระเจ้ากรุงกัมพูชา ก็เป็นพระนิพนธ์เรื่องสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงพระมติที่เกี่ยวข้องกับการแปลหนังสือภาษาเขมรเป็นภาษาไทย ว่าทั้งสองภาษามีความคล้ายคลึงกันมากทั้งในเรื่องคำศัพท์ร่วมและในด้านคำยืมภาษาบาลีสันสกฤต ดังนั้นหากแปลภาษาเขมรเป็นภาษาไทยโดยการถอดรูปเขียนคำเขมรเป็นคำไทย แล้วเลือกแปลเฉพาะคำเขมรที่ต่างกับภาษาไทยก็จะทำให้ได้ความรู้มากขึ้นนอกเหนือจากเนื้อความในเรื่องที่แปล ดังนั้นจึงทรงถอดเรื่องพิริราชาภิเษกสมเด็จพระมณีนวศ์ พระเจ้ากรุงกัมพูชาจากภาษาเขมรเป็นภาษาไทย แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าทรงพระนิพนธ์ได้เพียงเรื่องเดียวเท่านั้น

นอกจากนี้ในด้านของการศึกษาเชิงนิรุกติศาสตร์ภาษาไทย-ภาษาเขมร สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรงศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างภาษาเขมรและภาษาไทยไว้หลายประเด็น ดังที่ได้ทรงอธิบายในหลายพระหัตถ์ประทานพระยาอนุমানราชชนเกี่ยวกับที่มาของคำยืมภาษาเขมรในภาษาไทยไว้จำนวนมาก แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าไม่ได้มีการศึกษาต่ออย่างอดจากการศึกษาของพระองค์มากนัก อันควรจะมีการศึกษาเพิ่มเติมต่อไป

บรรณานุกรม

- ดวงตา สุพล. **ทฤษฎีและกลวิธีการแปล**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541.
- นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา. **ลัทธิธรรมนิยมต่างๆ ภาคที่ 2**. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472.
- บันทึกเรื่องความรู้ต่างๆ เล่ม 2**. กรุงเทพฯ: บริษัทโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, 2521.
- บันทึกเรื่องความรู้ต่างๆ เล่ม 4**. กรุงเทพฯ: บริษัทโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, 2521.
- บันทึกเรื่องความรู้ต่างๆ เล่ม 5**. กรุงเทพฯ: บริษัทโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, 2521.
- ศานติ ภัคดีคำ. “ดุขฎิสังเวยกล่อมช้าง.” ของขุนเทพกวี: มุมมองภาษาและวรรณคดีเขมร,” **ตำรงวิชาการ** ฉบับที่ 3 ฉบับที่ 5 (มกราคม–มิถุนายน) 2547, 111–127.
- ศานติ ภัคดีคำ. “ภูมิปัญญาไทยในการถ่ายถอดวรรณคดีเขมรเป็นอักษรไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น: กรณีศึกษาจากคำพากย์รามเกียรติ์ภาษาเขมร ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ,” **หนังสือที่ระลึกวันสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี 22 พฤศจิกายน 2545**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2545, 147–159.
- นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา และสมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **สาส์นสมเด็จพระเจ้า** เล่ม 6 กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2504.